

Foto: PD via Pixabay

10 / 2020

Aegidius Tschudi – Protecziun da la patria – Manaschis purils – Silesia Auta – Cybermobing – Gault Millau – Giudaissen liberal – Istorgia da la Confederaziun – Carte blanches per G. M. Cavelty

Aegidius Tschudi en ina reediziun critica

In Puschlav ed in gimnasi en Vuclina

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ Il geograf ed istoricher Aegidius Tschudi (1505–1572), naschi a Glaruna, ha scrit t. a. «Die uralt wahrhaftig Alpisch Rhetia», stampà 1538 tar Johannes Bebel a Basilea. Il medem onn è cumparida la traducziun latina, elavurada da Sebastian Münster (1488–1552), intitulada «De prisca ac vera alpina Rhaetia» e stampada tar Michael Isengrind a Basilea. «Sco politicher ed istoriograf è T[schudi] anc adina ina ‘figura centrala per la perscrutaziun dal passà grischun’ (Sebastian Grüninger)» (1). Il 2013 a Puschlav è cumparida ina traducziun taliana cun reediziun critica da l’ovra latina, edida da Maria Rosa Zizzi ed Andrea Paganini, stampada da Menghini e publitgada da «L’ora d’oro», chasa editura da Paganini sez (2).

In volum cun tschintg prefaziuns

Las tschintg prefaziuns infurman davart quel nov cudesch. L’istoricher Paolo Ostinelli (Universitat da Turitg) punctuescha: «Tschudi concentrescha ses interess sin las atgnadads geograficas, ils schabets istorics ed aspects ch’ins po numnar etnografics, perfin ils tratgs linguistics da las populaziuns (...). Las valladas alpinas meritan l’attenziun perquai che lur pievels stgaffeschan atgnas furmas d’organisaziun. La ‘Rezia’ da Tschudi na sa restrenscha dal rest ni als cunfins politics da las Trais Lias, ni a la dimensiun da la diocesa da Cuira (...). El schlargia sias observaziuns (...) da la Savoia al Tirol e dal Lai da Constanza a la Lombardia (...). Ins ha agjunt a la ‘Rezia’ ina chartina geografica da la confederaziun (...) dissegna da Tschudi» (pp. 8–9). I suonda la prefaziun da Guido Scaramellini, il renumà istoricher da Clavenna: «La charta geografica ed il text èn il fregt

da studis attents e vasts (...) sco era da viadis personals da l’autur (...). Ordvert mettaiva è la lavour da traducziun prestada durant in onn da scola d’ina classa da latin en il gimnasi da Sunder, sut la guida erudita da lur magistra Maria Rosa Zizzi (...). Gimnasiastas e gimnasiasts èn pia s’appropriads (...) da lur atgnas ragischs en il vast context da las Alps, superond ils actuals cunfins politics e schlarginond lur orizonts culturals» (pp. 11–12).

Noss pajais e nossa istorgia

Rectura Maria Grazia Carnazzola ha relevà oravant tut «l’enragischaziun da la scola en il territori (...) e las preziudas contribuziuns d’Andrea Paganini cunzunt davart la toponimia» (p. 13). Era la «Banca Popolare di Sondrio» fa endament «ils bunamain trais tschientaners da cuminanza tranter las valladas da l’Adda e da la Mera e la republica da las Trais Lias (...) e la superaziun dals cunfins tras la publicaziun cuminaivla dal cudesch nov» (p. 14). L’editura e l’editur dal volum punctueschan ils gronds merits da Tschudi: «Il 1524 hal’explorà ina gronda part da l’artg alpin: Grischun, Vallais, Uri, Val d’Aosta euv. Ins sa ch’el ha traversà il Grond Son Bernard, il Furca, il Gottard, il Pass dal Spleia, il Pass dal Set euv. (...). El inserscha patratgs davart las midadas dal linguatg, la transiziun da l’oralitat a la furma scritta, la retirada dal rumantsch e l’avanzada dal tudestg (...). Nus essan sa fidads cunzunt dal text latin; per sclerir bleras passaschas avain nus però fatg diever era da l’original tudestg. Igl è stà ina gronda sfida d’identifitgar ils nundumbraivels toponims, ma bunamain adina avain nus pudi resolver l’engiavinera (...). Nus avain lura manegjà ch’i saja opportun d’enritgir il cudesch cun in register da toponims (...). Speranza gida questa publi-

Il geograf ed istoricher glarunais Aegidius Tschudi (1505–1572).

caziun a promover la savida, il studi e la discussiun davart noss pajais e nossa istorgia (...). Grazia fitg a las gimnasiastas ed als gimnasiasts da la terza classa A che han gidà a translatar» (pp. 16 e 18–19); la prefaziun enumerescha deschdotg numis.

«Pertge ch’ins na po betg scriver rumantsch»

Cur ch’ins ha stampà l’original tudestg e la versiun latina da la «Rezia» na devi anc nagin cudesch stampà per rumantsch. Il «Nouf sainc Testamaint» da Giachem Bifrun (1506–1572) han ins squitschà pir il 1560. Tschudi scriva: «En ils davos 150 onns ha il rumantsch plaun a plaun pers terren, entant ch’il tudestg sa fa valair de per di» (p. 33). Quai ha lura cunfermà Duri Chiampel (1510–1583) en sias ovras latinas. Il segund chapitel da Tschudi è intitulà: «Quare Rhaetica lingua scribi non

poßit» (p. 199). La resposta dat el immediat: «La lingua retica è uschè confusa e greva ch’ins na po betg la scriver; (...) ins fa oz stim da scriver tudestg» (p. 34). En ses 12avel chapitel scriva Tschudi: «Antruras discurriù ins retic en l’entira diocesa da Cuira; da quai dattan perditga (...) buna-main tut ils numis da culms, da funs, da prada, da flums, da crests euv.» (p. 74). Il 14avel rapporta davart las Trais Lias, lur «communitates» e las linguas da questas. L’emprima, la Chadé («Liga (...) Curien-sis ecclesiae», p. 230), cumpigliava deschnov «communitates»; germanofonas eran quella da Cuira e quella dals Quatter Vitgs, tschellas eran rumantschas. Era la Lia Sura dumbrava deschnov «communi-tates»; sis eran gualsras, numnadama in Sursaissa, Valragn, Stussavgia, Tenna, Tschupegna e Val, tschellas eran rumantschas. La terza lia cumpiglia «diesch dretgiras» (p. 82); bilinguas eran quellas da Tavau, Clastra, Gianatsch ed Aschera, rumantschas quellas da Curvalda, Alvagni, S. Peder e Pralung, germanofonas quellas da Malans e Maiavilla. Lezzas communitads u dretgiras correspundevan per gronda part als circuls u cirquits dal chantun Grischun abolids cun Bumaun 2016; lur dispariziun ha mess fin ad unitats territorialas che vivevan già en il temp da Tschudi.

L’intschess descrit da l’autur

La Rezia da Tschudi cumpigliava pia l’entiù intsches da noss Grischun, danor Tarasp austriac ed il signuradi da Lantsch Sut, ma cun «terrás situadas da tschella vant da las Alps, encunter l’Italia» (p. 83): La Vuclina, Clavenna, Plür e las «tre pieve» («trais plaivs») sper il Lai da Com. La Chadé da Tschudi cumpigliava er ina gronda part dal Vnuost, oz en il Tirol dal sid, cun la dretgira da Damal e quella da

Goldrain (oz fraciun da Latsch). L’autur menziuna pliras curiositads linguistica; i suonda insastants exempls: «La popula-ziu dal Vallais Sura, en in vast intsches enfin a Visp (...) ed a la funtauna dal Rodan, mantegna anc adina la lingua dals ba-buns (...) tudestgs, malgrà ils culms fitg auts che la separan da tschels Germans» (p. 169). «En la Val d’Ossola/Eschental, a Formazza/Pomat (...) ed en ina part da la Val Antigorio discurra la glieud tudestg [gualser], sco dal rest en ina vischnanca da la Val Maggia [Bosco-Gurin/TI] (...) ed a Ornavasso, betg lunsch davent dal Lago Maggiore» (p. 171). Il davos chapitel da Tschudi deditgescha schizunt insastants lingias al Vad, gist conquistà da Berna: «Il Vad (...) entschaiva a Versoix e s’extenda lung il Lai da Genevra enfin al Vallais; da là fa’l ina storta vers il Lai da Neuchâtel» (p. 179). L’autur ha pia descrit intsches alpins e prealpins cun ils egs attents d’in Svizzer aleman dal 16avel tschientaner. L’editura, l’editur e la gruppera da traduciun han prestà ina lavour da benedictins per pussibilitar a la populaziun retica d’acceder a l’ovra pioniera d’in geograf e cartograff avant bunamain tschintg tschientaners. Gia il vast register da toponims ch’i han sezzi elavurà (pp. 325–332) dat in’idea da lur fadia e dal success cuntanschì. Ins po cumpareglier il text latin da la renaschientscha cun la versiun taliana dal 21avel tschientaner. Lezza publicaziun nova merita l’attenziun da tgi che chape-scha talian ed ha gugent la patria grischuna e retica.

1. Adolf Collenberg en: *Stiftung Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*, Lexicon Istorico Retico, tom 2. Cuira (Desertina, ISBN 978-3-85637-391-7) 2012, p. 486, chavazzin «Tschudi».
2. Maria Rosa Zizzi ed Andrea Paganini (ed.), Egidio Tschudi: *La Rezia. Puschlav (L’ora d’oro)*, ISBN 978-88-904405-7-1) 2015.

Protecziun da cuntrada, natira ed ambient

Da la fundaziun dal Parc Naziunal Svizzer a l'Iniziativa da las Alps

■ La protecziun da la cuntrada è sa sviluppada a l'entschatta dal 20avel tschientaner en il context da la protecziun da la patria ed aveva en egl il mantegniment e la reconstrucziun da la fatscha da la cuntrada naturala e culturala. Quasi a medem temp è naschida la protecziun da la natira en favor d'in svilup persistent da la cuntrada cultivada e d'ina protecziun globala da la fauna e flora spezialmain periclitada. La protecziun da l'ambient cumpiglia tut las mesiras per proteger e meglierar las basas da viver da l'uman en ses ambient ed è sa fatga valair vers la mesadat dal 20avel tschientaner.

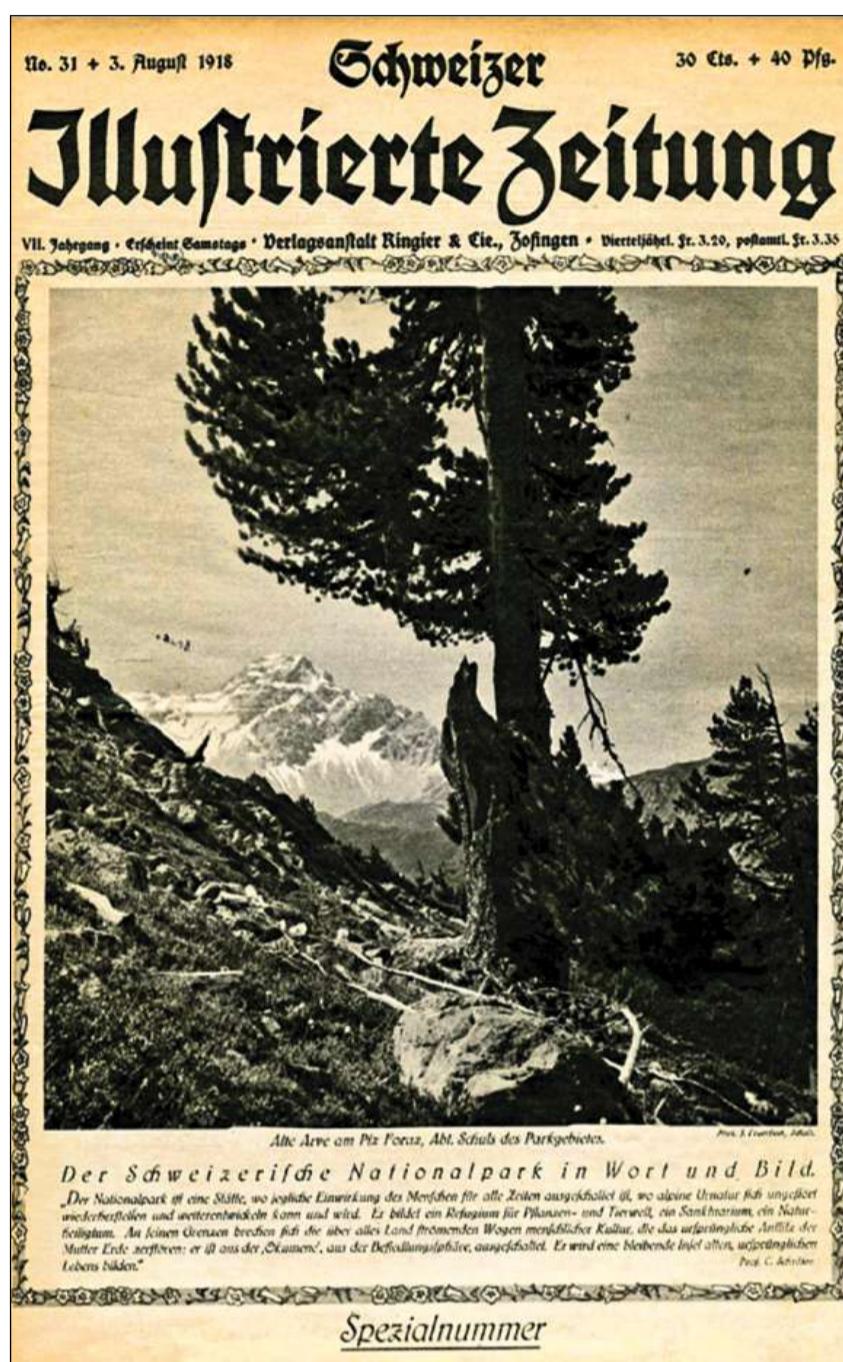
Protecziun da la cuntrada

Engaschament per il mantegniment e la reconstrucziun da la fatscha da la cuntrada naturala e culturala. A l'entschatta dal 20avel tschientaner han cumbattì surtut organisazions privatas sco la Lia grischuna per la protecziun da la patria, fundada il 1905, per quest intent. Ellas èn s'engaschadas trantre auter per ina Viasier retica bain integrada en la cuntrada, han cumbattì cunter placats da reclama en la cuntrada, pli tard era cunter lingias d'auta tensiun e cunter l'explotaziun excessiva da las auas. Il 1934 han refusà la Regenza ed il Cussegl grond dal chantun Grischun la concessiun per l'utilisaziun dal Lej da Segl e stgaffi qua tras la basa per salvar la Planira da Segl. L'ordinaziun davart la protecziun da la cuntrada dals lais en l'Engiadin/Ota datescha dals 2 da zercladur 1972. Il cumbat cunter l'explotaziun da las auas ha ina lunga istoria en il Grischun (per exempl Spleia, Greina, Glion, Val Madris, Curciusa, Bernina Palü) ed è vegnì manà cun pli u main success da plirias organisazions per la protecziun da la cuntrada, da la natira e da la patria sco era da gruppazions specificas. Il 1996 è la Greina vegnida messa sut protecziun da la natira cun in'indemnisaziun federala per las vischnancas concessiunarias da Sumvitg e Vrin.

La protecziun da la cuntrada è fixada en il Grischun en las ordinaziuns dals 27 da november 1946 e dals 24 d'octobre 1965. Questas furman la basa per l'Uffizi per la tgira da la cuntrada e la protecziun da la natira, fundà il 1969 tranter auter cun l'intent d'examinar per mauns da la Regenza projects che tangheschan la natira e la cuntrada (vias, pendicularas, deposits e.a.). Da grond'importanza per la protecziun da la cuntrada è la lescha federala davart la planisaziun dal territori dals 22 da zercladur 1979 sco era l'**«Inventari federal da las cuntradas, dals lieus e dals monuments naturals d'importanza naziunala»** (IFP) e l'**«Inventari da las cuntradas, dals lieus e dals segns caratteristics naturals d'importanza regionala en il Grischun»**; ultra da quai disponan bleras vischnancas d'inventaris communals. L'IFP n'è betg impegnativ per il Chantun e las vischnancas, el influenescha dentant las decisiuns da quellas, surtut en quels cas, nua che las diversas organisazions privatas per la protecziun da la natira, da la patria e da la cuntrada intervegnan (explotaziun da gera, construcziun da stallas grondas, da vias da meglieraziun e.u.v.). Essend che bleras organisazions svizras han il dretg da recurs, intervegnan ellas era cun success. Activas en quest sectur èn en il Grischun oravant tut la Pro Natura Grischun, la Fundaziun svizra per la protecziun da la cuntrada ed il WWF. *Rita Cathomas-Bearth*

Protecziun da la natira

Engaschament cun vigur legal ed ina lunga tradiziun, interprendì en favor d'in svilup persistent da la cuntrada cultivada e d'ina protecziun globala da la fauna e flora spezialmain periclitada.

Il Parc Naziunal Svizzer è vegnì fundà il 1914 sin iniziativa da la Lia svizra per la protecziun da la natira.

En il 17avel tschientaner eri scumandà sut paina da mort da sajettar capricorns en il Grischun. Il guaud è protegì sin plau federal dapi il 1902: tut las plantas che vegnan terradas ston vegnir restituidas. Ils 16 da matg 1909 ha decretà il chantun Grischun l'emprima lescha per la protecziun da las plantas. Tenor la Constituziun federala (art. 24 sexies) èn ils chantuns responsabels per la protecziun da la natira. La lescha grischuna correspondenta dals 24 d'october 1965 furma la basa per l'Uffizi per la protecziun da la natira e da la cuntrada, fundà il 1969 (oz Uffizi per la natira e l'ambient) cun la finamira da proteger ils spazis da viver da plantas ed animals, biotops e monuments naturalis sco era d'elavurar inventaris e d'examinar projects che tangheschan la natira e la cuntrada (per exempl vias, pendicularas, deponias, euv.).

Il 1909 è vegnida fundada la Lia svizra per la protecziun da la natira ch'ha inizià la fundaziun dal Parc Naziunal Svizzer (1914). La sezioni grischuna, fundada il 1965, sa numna dapi il 1997 Pro Natura Grischun. Cun grond engaschament e competenza stgaffeschan sias sezioni e commembers novs reservats, inizieschan projects per animals periclitads, representant ils dretgs da la natira en cunmissiuns e gruppas d'experts, cumbattan cun recurs cunter la restricziun e la destrucziun da la natira, tgiran agens objects degns da vegnir protegids ed infurmescan la publicitat. Sper la Pro Natura Grischun s'engascha era la sezioni grischuna dal WWF per la protecziun da la natira. Fitg impurtants per la protecziun da la natira èn ils inventaris federalis, stabilids sin basa da la lescha davart la protecziun da la natira dal prim da favr 1988. Quests inventaris obligeschan ils chantuns da proteger ils biotops d'importanza naziunala.

nala. I sa tracta dals «Inventaris federalis da las palids autas e bassas» (ordinaziuns dals 21 da schaner 1991 respectivamain dals 7 da settember 1994) sco era dals «Inventaris federalis da las regiuns umidas e da las cuntradas da pali» (ordinaziuns dals 28 d'october 1992 respectivamain dal prim da matg 1996), da l'**«Inventari federal dals terrenos proglazials e da las planiras alluviales alpinas»** (IGLES) e dad auters inventaris da quest gener.

Rita Cathomas-Bearth

Steivan Brunies

* 18 da favr 1877 a Cinuos-chel, † 12 da mars 1953 a Basilea, reformà, da Claustra e Basilea. Figl da Henry, anterius chava-aur en la California ed en la Columbia Britannica, e da Catrina nata Barth, da S-chanf. Seminari scolastic a Cuiria, studis da zoologia e botanica a Breslovia ed a la Scola politecnica federala a Turitg, dr. sc. nat. Magister da scola media a Trogen/AR, Wintertur, Turitg, Berlin-Pankow e, dal 1908–41, al gimnasi real a Basilea. Secretari da la Lia svizra per la protecziun da la natira 1909–35, fundada il 1909 (oz Pro Natura). Confundatur (1914) e guardian superior dal Parc Naziunal Svizzer 1914–41, cassier da la cumissiun federala dal PNS. Cumbattant impurtant per la protecziun da la natira ch'el ha recomandà oravant tut era a la juventetgna. Merits spezials sin il champ da la collecziun da veglia musica populara en l'Engiadina.

Martin Bundi

Parc Naziunal Svizzer (PNS)

Reservat natural situà sin territori da l'Engiadina Bassa (vischnanca da Zerne, Lavin, Scuol), da l'Engiadin/Ota (vischnanca da S-chanf) e da la Val Müstair (vischnanca da Valchava, oz fracciun da la vischnanca da Val Müstair), cun ina surfatscha da 172 km².

Cun l'industrialisaziun creschenta a la fin dal 19avel tschientaner èn s'augmentads era en Svizra ils quitads per la natira e ses avegnir. Il boom da construcziun, inizià enturn il 1900, ha provocà in clom d'alarm dals protecturs da la natira. Il 1907 ha la Société de physique et d'histoire naturelle genevrina supplitgà il Cussegl federala determinar e separar territoris protegids en las Alps. A medem temp ha lantschà la Societad svizra da las sciencias naturalas (SSN), cun lur president Fritz Sarasin da Basilea, in project per in parc naziunal svizzer. Il reservat dueva vegnir suttamess a prescripcziuns da protecziun severas e liberà da funcziuns da recreaziun e da divertiment (cuntrari al sistem nordamerican). Il 1909 ha la SSN stipulà l'emprima contract da fittanza cun la vischnanca da Zernez per la Val Cluozza, e per pajar ils tschairs ed ulterius custs è vegnida fundada il medem onn la Societad svizra per la protecziun da la natira (dapi il 1997 Pro Natura). Tenor conclus dal prim d'avust 1914 pertava la Confederaziun ina part da la responsabladad. Ella ha en pli obtegnì l'autorisaziun da concluder contracts da fittanza e da star bun per la summa da fittanza. L'emprima survegliader superior dal PNS è daventà Steivan Brunies il 1914. En il reservat vegn preservada la fauna e la flora da mintga influenza humana (directa), ed ils midaments vegnan registrads scientificamain. Il PNS ha cuntanschà sia grondezza odierna il 1961. Il 1968 ha ina fundaziun da dretg privat erigì ina Chasa dal PNS sco center d'infurmaziun, remplazzada il 2008 tras il nov center d'infurmaziun dal PNS. Il 1981 ha il Parlament federal cedi la responsabladad ad ina fundaziun da dretg public, survegliada da la cumissiun federala dal PNS. Cuntrari al temp da fundaziun han chaschunà il traffic d'autos sur il Fuorn e las Ovras electricas dal Spöl novas intervencziuns en la cuntrada dal PNS. Per quel motiv han las autoridades dal PNS empruvà d'engrodir dal 1996–2000 il territori dal PNS cun ina zona circumdanta parzialmain protegida e dad integrar singulas cuntradas en la zona centrala, per exempl il 2000 la cuntrada autalpina dals lais da Macun (vischnanca da Lavin). Suenter che la vischnanca da Zernez aveva dentant refusà da conceder al PNS la zona circumdanta previsa, n'en ils plans d'expansio betg pli vegnids persequitads. Sin iniziativa da la Pro Natura han diversas regiuns lantschà dapi il 2000 projects per parcs naturalis regionals. Da quels èn dus en planisaziun sco ulterius parcs naziunals: il Parc naziunal dal Locarnese (2002) ed il Parc Adula (2003).

Pro Natura Grischun (PNG)

Fundada il 24 d'avrigl 1965 a Cuira sut il num Lia grischuna per la protecziun da la natira (PNG dapi il 1997). Sias finamiras èn da promover la protecziun da la natira e da la cuntrada, impedir il donnegiament da bains naturalis e zavràr territoris sut protecziun da la natira. La PNG gida ad inventarizar las cuntradas d'importanza naziunala. Dapi il 1970 inventarisecha ed edeschà ella, ensemble cun la Societad per la perscrutaziun da la natira, cuntradas degnas da vegnir mantennidas e monuments naturalis d'importanza naziunala e regionala. Dapi il 1975 è la PNG s'engaschada fermamain per la protecziun da las auas (ovras electricas, quantitat d'aua restanta). L'onn 1981 è vegnida fundada en Val Müstair l'emprima gruppa regionala da la PNG. Il president da la PNG, Hans Ulrich Hollenstein, ha pu'di prender encounter il Premi Binding 1987/88 per la protecziun da la natira, ed il 1993 è quel vegnì concedì a la Val

Müstair. La PNG tgira actualmain 100 territoris ed objects mess sut protecziun da la natira e sa participescha a grondas revitalisaziuns dad auas, a concepts da svilup da cuntradas (plazzas da golf, meglieazioni, agricultura biologica e.a.) ed a la realizaziun da parcs naturalis (Ela, Adula, Ruinaulta e.a.). La PNG cumpiglia actualmain 24 sezioni chantunals che furman la basa da la protecziun da la natira privata en Svizra. Il dumber da commembers da la PNG oscillescha tranter 2200 e 3000.

Adolf Collenberg

Protecziun da l'ambient

La protecziun da l'ambient cumpiglia tut las mesiras per proteger e meglierar las basas da viver da l'uman en ses ambient: aria, aua e terra. L'emprima leschia federala per la protecziun da las auas datescha dal 1955. La lescha federala per la protecziun da l'ambient dal 1986 furma a medem temp la basa da las ordinaziuns federalas davart la protecziun cunter la polluzion da l'ambient e cunter caneras e da las ordinaziuns davart il rument, l'allontanamento da rument spezial e l'examinaziun da la cumpatibilitat ecologica. Il 1959 ha decretà il Grischun la lescha introductiva davart la protecziun da las auas ed il 1989 la lescha per economisar il rument. Enturn il 1900 è vegnida messa en funcziun l'emprima serenera a Tavau-Laret. Suenter in'unda da construcziun dapi ils onns 1960 eran l'onn 1996 94 % da las chasadas grischunas colliadas cun ina serenera. Il 1986 è vegnì transformà l'Uffizi per la protecziun da las auas en l'Uffizi per la protecziun da l'ambient (a partir dal 1999: Uffizi per l'ambient). Dapi il 2003 sa numna il post da servetsch corresponsent Uffizi per la natira e l'ambient (UNA) e cumpiglia er l'anterior Uffizi per la tgira da la cuntrada e la protecziun da la natira (ch'era sa numna a partir dal 1999 Uffizi per la natira e la cuntrada). Cun la protecziun da l'ambient s'occupan en in senn pli vast era l'Uffizi da planisaziun dal chantun Grischun e la Cumissiun per la protecziun da la natira e da la patria. L'engaschament en favor da l'ambient ha cumençà sin plau privat. Per ina meglia protecziun da l'ambient cumbattan en il Grischun ils Medis per la protecziun da l'ambient, la Societad svizra per la protecziun da l'ambient, la sezioni grischuna dal Club da traffic svizzer e l'Uniun grischuna per energia solar. Per augmentar l'efficacitad da las mesiras da protecziun è vegnida fundada il onn 1980 l'Associazion da las organisazions grischunas per la protecziun da l'ambient che cumpiglia enturn 20 uniuns. A medem temp ha il Stadi fatg emprims sforz per spargnar energia cun fixar prescripcziuns en las leschas da construcziun e cun sustegnair pli tard finanzialmain mesiras per spargnar energia en edifizis existents. En ils onns 1990 han introduci ultra da quai la plipart da las vischnancas grischunas taxas da rument. La Confederaziun promova il traffic public, l'agricultura biologica, la cultivaziun da prada sitga e la tgira da la cuntrada. Il 1994 ha il pievel svizzer acceptà l'Iniziativa da las Alps. *Rita Cathomas-Bearth*

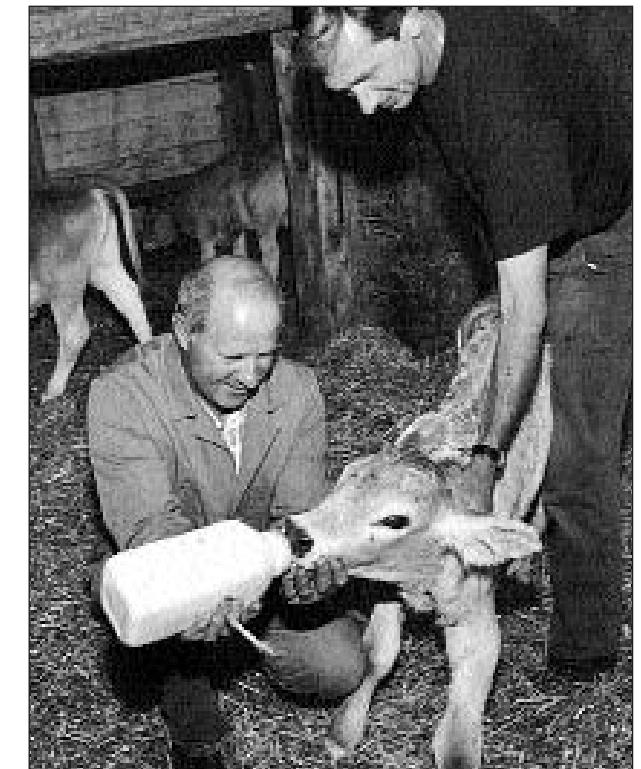
Lexicon Istorick Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istoria grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istorick Svizzer; versiun online: www.e-lit.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libraria.

Marenda sin il funs sur Masein: Franz, Regula, Lotti, Ernst e l'emprendist.

FOTOS H. D. FINK

Il muvel na tutga betg
pli al singul, mabain
ad omadus purs:
Ernst Gartmann
(sanester) e Franz
Eichholzer.

Diesch manaschis purils – diesch strategias

Il cudesch descriva la puraria dals Gartmanns ed Eichholzers a Masein

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ Quest enviern è cumparì il cudesch
«Die Kunst ein Bauer zu sein». Il cu-
desch descriva diesch purarias sviz-
ras. Tranter quellas era la puraria

manaschis purils. Gist en in cas da mal-sogna saja ina tala puraria communable in grond levgiament, legia Gartmann. Ina fusiun? L'idea s'igniva en ses chau e na lascha er betg pli liber el cura ch'el è dadit en gamba.

Dus purs «maridan»

Ina tala fusiun saja sco da maridar. Tut stoppia constar tranter ils partenaris, ha Gartmann pensà. Il sulet partenari pus-saiwel ch'el ha pudi s'imaginar è stà ses

vischin, *Franz Eichholzer*. Lez ha el du-mandà in di tge ch'el manegia da l'idea. Per Eichholzer sa preschentava la situa-zion da quel temp uschia: «Mes bab era vegl e na pudeva betg pli gidar. Ils uffants eran pitschens e mia dunna, *Regula*, era liada cun els vid la chasa. Ed jau, jau lev ingrondir il manaschi.» Perquai avess Gartmann stuù cumprar ma-schinis pli grondas e pli charas. Ma igl è vegni auter.

Il 1990 èn ils Eichholzers ed ils

Gartmanns ids a Lindau. Ils dus purs Franz ed Ernst e las duas puras *Lotti* e *Regula* avevan in termin tar l'expert da fusiuns da la centrala agricola. In onn pli tard han els mess ensemens ils dus manaschi.

Vischins sceptics

Ils vischins da Masein eran sceptics. In manaschi communabel? Il pli fitg han las duas dunnas senti la critica. «Lain guardar quant ditg che quai va bain!» vegniva ditg en tun sever. Il pli fitg sa smirvegliava la glieud che las puras sur-vegnivan ina paja per las uras ch'ellas gievan sin il funs. «Quai era per blers nunchapibel. Ma nus faschain anc oz quai uschia ed igl è atgnamain prima», di Lotti Gartmann. «Cura che noss uffants eran pitschens, na savev'jau savens betg ir sin il funs, ed in'autra giada eri forsa puspè la Lotti che stueva star a chasa. Ma grazia al pajament tenor uras, na giugava quai nagina rolla, nagin aveva il sentiment da vegnir a la curta.»

Vacanzas senza pensiers

Ils dus purs han resentì la fusiun sco grond levgiament. Els han oz temp liber e pon schizunt ir en vacanzas senza far quitads. Mintgin sa che l'auter fa il meglier per il manaschi.

Ma la fusiun ha era dà ina u l'autra stagliada. Ernst Gartmann sa regorda d'ina premiazion da biestgia curt suen-ter la fusiun. Cura ch'el haja manà avant «ses» tiers, che n'eran betg pli mo ils ses,

haja el resentì quant profund che la mi-dada passa en.

Latun 2001 obtegna la cuminanza da manaschi il premi d'innovaziun dal chantun Grischun. Igl è in premi per ren-table tratga da biestgia. En il decurs dals ultims diesch onns èsi grategià a las duas famiglias da raziunalizar la producziun. Il manaschi porta finanzialmain sasez.

«Per nossas 65 hektaras avain nus in parc da maschinis sco auters per 25 hec-taras», explingescha Gartmann en quel connex.

Privat vala:

Buns cunfins fan buns vischins

Pertutgant la vita privata èn las duas fa-miglias da l'opiniun ch'i dovría buns cunfins per restar buns vischins. «Sch'ins fiss trasora ensemens, dessi tut-tenina ina sfratgada. Quai è gea daper-tut uschia», di *Regula Eichholzer*.

Dentant èn era ils uffants creschids si-adora. Ils figls fan l'emprendissadi da purs. Sch'ils dus giuvens surpiglian ina giada il manaschi, stat anc en las stailas. «Forsa èsi meglier, sch'il figl va l'emprim ina giada anc insanua auter e turna pli tard puspè», di Franz Eichholzer. En mintga cas èn ils dus giuvens creschids si cun il manaschi communabel. «Per els èsi il pli normal ch'i dat sin quest mund», di Ernst Gartmann.

«Die Kunst ein Bauer zu sein», cun texts da Michael T. Ganz, Marc Valence. Fotos da Heinz Dieter Finck. Chasa editura Werd. 160 paginas. 64 francs. Turit 2002. ISBN 3-85932-413-6

Ils dus purs possedan per 65 hektaras tuttina bleras maschinis sco auters purs per 25 hektaras.

FOTO MAD

Il tudestg viva en la Silesia auta

Identidad persistenta suenter decennis da conflicts

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ «Il contract da pasch cumpiglia l'entschatta da bleras associazions novas da stadis che vegnan senza dubi a manar a guerras novas, cur ch'ina gruppera ha vistas da midar cun las armas quellas decisiuns dal patg da Versailles che l'offendan» (1). Questa frasa profetica stat en l'expertisa che Theophil Sprecher von Bernegg (1850–1927), anterior schef dal stab general, ha elavurà en sia chasa da Maiavilla e trames da fannadur 1919 al cussegli federal. Lezzas decisiuns disputaivlas da Versailles pertugavan t. a. annexiuns territorialas decididas senza resguardar la voluntad da las populaziuns pertutgadas. Sprecher è lura «s'engaschà il 1919–20 cunter in'adesiu da la Svizra a la Societat da las naziuns» (2). Ils 16 da matg 1920 han dentant 416 870 umens svizzers (encunter 323 917) ed 11½ chantuns approvà l'adesiu da la Svizra; er il Grischun ha ditg «gea» (12 343 vuschs encunter 10 797). L'anteriur cuss. fed. Felix Calonder (1863–1952), schef da la pld grischna, ha gidà a persvader ses cumpatriots da sustegnair l'ideal d'in urden pascial europeic. «Sco Rumantsch, meglie ch'ils Alemans tradiziunalmain germanofils, sminava'l ils privels che puden van prevegnir d'ina proximitat agressiva tudestga per il futur da la Svizra» (3). Dentant enconuscheva'l er il schovinism sem franzos e resguardava ses agen chantun triling, ertavel da traies lias, sco ina grischna societat da naziuns. «Per incumbensa da la Societat da las naziuns ha C[alonder] surveglià dal 1922 fin il 1937 davent da Katowice l'applicaziun da la cunvegna tr[anter] la Germania e la Pologna davant la Silesia Superiura» (4). La Societat da las naziuns aveva partì lezza regiun industriala, cun ina populaziun maschadada savens bilingua, trant Germania e Pologna; cun la cunvegna, concludida per quindesch onns lev'ins «mitigiar las consequenzas negativas da la partiziun e seguir la protecziun da las minoritads d'omaduas varts dal cunfin» (5). Ma ils decennis suandants han manà grondas midadas e conflicts snaivelles en la Silesia auta.

Il regal da Stalin a la Pologna

1939 han la Germania e l'Uniun sovietica (US) conquistà e parti la Pologna. La Germania possedeva pia l'entira Silesia istorica e las regiuns limitrofas, nua ch'ella ha mess ad ir t. a. il champ da concentraciun d'Auschwitz (per polac Oswie-

1939 han la Germania e l'Uniun sovietica (US) conquistà e parti la Pologna. La Germania possedeva pia l'entira Silesia istorica e las regiuns limitrofas, nua ch'ella ha mess ad ir t. a. il champ da concentraciun d'Auschwitz.

cim). Il nazissem ha extirpà bunamain l'entira populaziun giudaica da l'Europa centrala; la populaziun polaca, en Silesia sco utrò, vegniva discriminada e savens maltractada. Ma en ils davos mais da la Segunda guerra mundiala ed en ils onns suandants è vegnì in auter genocid en l'Europa centrala ed orientala: Ray M. Douglas (Colgate University, Hamilton, New York), istoricher american da derivanza irlandaisa, ha gist publitgà il resultat da perscrutaziuns fitg detagliadas davant l'expulsiun da var 12 milliuns Tudestgas e Tudestgs ord lur patrias tradiziunalas (6). Entschavì ha 1944 «il Comité polac da liberaziun naziunala, regenza da marionettas sovieticas en la citad da Lublin (...) en la Pologna da l'ost; lez, strusch fundà, ha sa pronunzià per vastas annexiuns d'intsches tudestgs (...). Quai era medemamain la finamira da Stalin (...). Lez ha empermess al comité da Lublin che l'US sustegnia las pretensiuns polacas sin la citad tudestga da Stettin cun ses port e sin la lingia da cunfin dals flums Oder e Lausitzer Neiße (...). Latun 1944 ha'l cumenzà a chatschar davent passa dus milliuns Polacs domiciliads ad ost dal flum Bug» (pp. 109–110),

pia en la part da Pologna annexada 1939 da l'US. Ils 15 da decembre 1944 ha primum minister Winston Spencer Churchill (1874–1965), en ina declaraziun davant il parlament britannic, annunzià «la translocaziun da plis milliuns umans» (cità p. 113) ord parts da la Germania. Quai ha lura confermà la sentupada dals victurs a Potsdam da fanadur-avust 1945, cur che las autoritads polacas avevan già cumenzà ad occupar ils intschess empermess. En la Silesia auta hani dentant renconuschi sco 'autoctona' la pli gronda part da la populaziun: «Tenor la dumbraziun dal pievel da 1950 devi en la part pli baud tudestga da la Silesia auta 751 926 umans 'autoctons', pia domiciliads già avant 1939» (7). I stuevan «mo» sa declarar da lingua polaca, attaschads a la cultura polaca.

Pendularis permanents

La vieuta democratica da 1989–90 ha confermà l'atgnadad da la Silesia auta aifer la Pologna. Questa e la Germania reunida han renconuschi en tutta furma lur «Oder-Neiße-Grenze/Granica na Odrze i Nysie Ludzyckiej». La Silesia auta correspunda circa a las provinzas

d'Opole/Oppeln (1 029 894 olmas) e Silesia (4 638 462 olmas). Questas cifras n'expriman dentant betg la realitat: Cunzunt en la provinza d'Opole vesan blers avdants lur vitg mo ina u duas fins d'emna durant il mais. La Pologna ha renconuschi 1989 il dretg da far valair in segund dretg da burgais. En paucs onns han var 160 000 Silesianas e Silesians obtognì da la Germania la conferma da lur naziunalidad, en vigur enfin 1945. «I dastgavan, già en ils onns novanta, lavurar per pajas pli autas en Germania e, grazia a lezza naziunalidad, er en auters pajis da l'Europa dal vest. En la provinza d'Opole èn var 35% da la populaziun rurala (var 250 000 umans) vegnids pendularis professiunals u 'pendularis permanents' che transfereschan en lur regiun ils meds finanzials gudagnads, favurisond a moda decisiva il svilup da la cuntrada rurala. Quels umans èn attaschads a lur regiun ertada (...). Ma ils vitgs en turn Opole perdan vesaiylamain populaziun (...). Las citads grondas maglian las periferias» (8).

Scola ed identidad

Tilman Zulch, fundatur e parsura da la

Societat per pievls smanatschads (SPS), rapporta davart l'identidad en la Silesia auta: «Tar la dumbraziun dal pievel 2011 han var 809 000 umans respundi 'silesiana' a la dumonda davart lur identidad naziunala, 415 000 sa definivan tant 'Polacs' sco era 'Silesians' (...). Il Movimenti silesian per l'autonomia less reunir las duas provinzas da la Silesia auta e manar lur unitad vers l'autonomia (...). El crititgescha cunzunt che mo ina grischna part dals daners da taglia pajads al stadi turnia en la Silesia auta. Mo ina part dals Autsilesians approva las finamiras da lez movimenti» (9). En la medema revista da la SPS (v. nota 9) rapporta Bernard Gaida, parsura da la Federaziun da las unions socialas e culturalas tudestgas (Opole/Oppeln): «Var 30 000 scolaras e scolars emprendan tudestg sco linguatg da minoritad, ma 90% frequentan lezza instrucziun mo sco traiss u quatter uras l'emna en pli. Quai è memia pauc, suenter duas generaziuns che n'astgavan betg duvrar il linguatg e na survegnivan nagina instrucziun tudestga (...). Las sfidas na sa distinguon betg tant da quellas d'autras minoritads: Nus lain segirar in'intermediaziun constanta da lingua e cultura tudestga (...) ed avain en mira scolas bilinguas, a lunga vista dentant scolas germanofonas (...). Ina gronda sfida èsi era da promover giumentegna che s'interessa mo darar per nossa gruppera etnica» (p. 27). Gea, tals problems enconusch'ins er utrò.

1. Cità en: Daniel Sprecher, *Generalstabschef Theophil Sprecher von Bernegg*. Turit (NZZ Verlag, ISBN 3 85823 822 8) 2000, p. 505.

2. Stiftung Historisches Lexikon der Schweiz, *Lexicon Istorico Retico*. Tom 2. Cuira (Desertina, 978-3-85637-791-7) 2012, p. 404, chavazzin «Sprecher, Theophil (von Bernegg)».

3. Peter Metz, *Geschichte des Kantons Graubünden*. Tom 3. Cuira (Calven, ISBN 3-905261 03 0) 1993, p. 81.

4. Stiftung Historisches Lexikon der Schweiz, *Lexicon Istorico Retico*. Tom 1. Cuira (Desertina, ISBN 978-385637-390-1) 2010, p. 135, chavazzin «Calonder, Felix».

5. Hugo Weczerka (ed.), *Schlesien*. Stuttgart (Alfred Kröner) 1977, p. LXXXVII.

6. R. M. Douglas, «*Ordnungsgemäße Überführung*. Die Vertreibung der Deutschen nach dem Zweiten Weltkrieg. Minca (C. H. Beck, ISBN 978 3 406 62294 6) 2012.

7. Hugo Weczerka (sco nota 5), p. XCII.

8. Marcin Wiatr en: «*Ost-West-Europäische Perspektiven*» (2011/3), pp. 206–207. Adressa: Renovabis, Dr. Gerhard Albert, Kardinal-Döpfner-Haus, Domberg 27, D-85354 Freising (Baviera). Posta electronica: info@renovabis.de. Pagina d'entrada: www.renovabis.de.

9. En: «*Bedrohte Völker*» nr. 271 (3/2012, ISSN 0720-5058), p. 28. Adressa: Gaststr. 7, D-37073 Göttingen (Saxonia bassa). Fax: 0049 551 58028

Cybermobbing – tge è quai?

Prevenziun ed infuraziun per giuvenils, geniturs ed autoritads da scola

Il pled «mobbing» signifiga d'offender, blamar u mulestar ina persuna cun l'intenziun da blessar ella psichicamain. Quest fenomen è enconuschenet da la scola, dal plaz da lavor, da l'uniu u d'auters contorns d'interacziun sociala. «Cybermobbing» è la furma da mobbing che fa diever dals medys da comunicaziun digitals (natel ed internet, savens en furma da messengers, raits socialas digitalas, plattaformas da video u chats). L'unfrenda vegn discreditada intenziunadama in la publicitat cun agid da texts, fotografias e films cumpromettents, entant ch'ils delinquents sa sentan protegids tras l'anonymitad da la rait. Là nua ch'il mobbing tradizional va a fin, cumenza il cybermobbing pir a sviluppar si'entira perfidat: el na sa ferma betg avant l'agen dachasa, mabain penetrescha fin en l'atgna stanza d'uffant; e l'internet n'embilda betg uschë spert, quai ch'ha per consequenza che calumnias restan savens anc visiblas e legiblas suenter onns. In'ulteriura problematica è ch'ins na sa savens betg, tgi ch'ha lantschà las attagtas da cybermobbing. Ma las victimas duain sauvir ch'ellas pon sa defender e che

mobbing en tut sias furmas è in act chasitiabel. Per quest intent han divers servetschs da scola e da polizia relaschà feglisculants e broschuras che cuntengnan ils fatgs ils pli impurtants davart quest tema ordvart actual.

Definiziun

Sut cybermobbing vegn chapì in cumporament aggressiv che fa diever da las furmas da communicaziun electronicas (p.ex. sms, internet) e che vegn drizzà repetidamain d'ina u da pliras persunas cunter ina victimia cun l'intenziun da far dona a quella.

Cybermobbing po survegnir dimensiuns gravantas: Ils cuntengnas sa derasan svelt e penetreschan en la sféra privata da las persunas pertutgadas. Ils delinquents pensan d'agir en moda anonima. Il public è malsurvesaivel. Qua tras vegn potenzià l'effect. Chaussas offendentas statian savens enavos durant in temp pli lung.

En var nov da diesch cas da cybermobbing èn las victimas stadas confruntadas l'emprim cun mobbing tradizional. Cun las persunas pertutgadas vegni fatg supplementarmain mobbing sur las medias electronicas.

Furmazion da cybermobbing

Cybermobbing è un fenomen che sa preschenta en fitg differentas furmas. Qua intengins exemples: trametter insultas per sms a la victimia u trametter mails circulaires e communicaziuns cun cuntengnas nauschs u turpegius a blers addressats (p.ex. sur WhatsApp); betg laschar entrar insatgi en ina grupp (p.ex. en Facebook); metter en l'internet fotografias falsifitgadas u peniblas; fotografar u filmar situaziuns degradantas e derasas quellas en l'internet; fundar «gruppas d'odi» en Facebook u en autras raits, nua

Cybermobbing è savens in spustament dal mobbing convenzional en il mund digital.

FOTO: ERWIN LORENZEN / PIXELIO

che la victimia vegn ridiculisada; presentar la victimia en moda negativa en in fauss profil (profil da fake); publitar sur il num da la victimia insultas envers terzas persunas u fauss inserats da contact.

Consequenzas pussaivlas

Tgi ch'è suttamess a cybermobbing, ha savens gronda tema e schizunt traumas. Resultar pon er consequenzas socialas, corporalas e psichicas negativas.

Consequenzas psichicas pon esser: gnervusitat, disturbis dal sien, temas, depressiuns e letargia. Bleras victimas pateschan er da mals corporals (tranter auter stancladad, disturbis da la digestiun e problems cun il dies). Ils uffants e giuvenils pertutgads sa retiran da lur relaziuns socialas ed èn exponids ad ina ristga pli gronda da pensar ad in suicidi.

Las consequenzas da cybermobbing preoccupeschan las victimas er anc blers onns pli tard. Digt suenter pon las persunas pertutgadas anc patir da temas, da depressiuns, d'ina pitschna consciencia da sasez e d'ina forza da resistenza psichica e corporala reducida.

Prevenziun

Las rollas da delinquents e da victimas da cybercriminalitat sa cuvrano fermamain cun las rollas existentes da delinquents e da victimas. En quest regard è cybermobbing savens in spustament dal mobbing convenzional. Perquai po cybermobbing vegnir impedi tras ina tenuta attenta e cuminaiva, nua che naginas furmas da mobbing na vegnan toleradas da vart da naginas persunas participadas.

In clima senza tema, collià cun acceptanza vicendaiva e cun cleris reglas, è perquai gist en l'ambient da la scola ina premissa centrala per prevegnir a violenza da tut gener. Cuntegns concrets da la prevenziun èn: ir enturn cun mobbing e tenuta envers mobbing en scola; scleris-

ment da las ristgas en l'internet, strategias per la segirezza da l'internet respectivamain basas giuridicas; promozion interdisciplinara da las competencias socialas e da las competencias da medias.

Cun tematisar il cybermobbing en l'instrucziun, en projects, en furmaziuns supplementaras da las persunas d'instrucziun ed a chaschun d'occurrenzas da geniturs duain vegnir sensibilisads ils uffants, ils giuvenils e las persunas creschidas.

Mobbing po vegnir constatà a temp grazia ad in barat avert tranter la scola ed ils geniturs. Il cumbat cunter mobbing premetta da princip ch'ils posts spezialisads involvids collavorian optimalmain.

Betg crudar en la trapla da l'isolazion

Uffants e giuvenils èn per il solit sulets, sch'els vegnan confruntads cun cybermobbing. Ord vista da las victimas manca savens ina persuna da confidenza ubain la pussaivladad da sa drizzar ad in post spezialisà. Er ils uffants e giuvenils che observan tals surpassaments sa sentan malsegirs e periclitads, sche singulas scolaras e singuls scolars han ina tala pussanza e fan mobbing senza vegnir impeditids.

Perquai èsi impurtant da far attents ils uffants ed ils giuvenils ch'i dat posts spezialisads directamain accessibels per persunas pertutgadas da cybermobbing e che questi posts porschan in sustegn fidà e svelt a las victimas ed a lur conturrs.

Victimas èn dependentas da sustegn

Ina victimia da cybermobbing po sezza, u cun il sustegn d'ina persuna d'instrucziun respectivamain dals geniturs, contactar ina persuna spezializada. Per far quest pass dovrano victimas giuvenilas savens l'accupagnament d'ina persuna creschida che stat datiers ad ellas e che ha in tschert sensori. Igl è impurtant che las victimas sappian il suendant: Sch'ina persuna spezializada vegn contactada,

Tant sco pussaivel duain cuntengns offendents vegnir stizzads svelt en l'internet ed ils gestiunaris da las raits socialas duain vegnir rendids attents a tals cas. Displaschaivlamain èsi fitg difficil da stizzar cuntengns en la rait dal tuttfatag.

Tips per uffants e giuvenils

«Cybermobbing – tge poss jau far?» Sut quest titel infurmescha la Polizia chantunala cun in fegl sgulant, co che scolaras e scolars pon sa dustar cunter smanatschas en la rait. Qua ils 10 puncts che pon gidar giuvenils a s'orientar en la dumonda dal cybermobbing:

1. Sta ruassavel! Na ta lascha betg reger da dubis da tatez. Pertge che ti es okay uschia sco che ti es – vi da tai n'è nagut fallà.

2. Blochescha quels che ta mulestan! La gronda part da las paginas d'internet e dals servetschs online porschan la pussaivladad da bloccar tschertas persunas. Fa diever da questa purschida, pertge che ti na stos betg conversar cun insatgi che ta mulesta. Sche ti vegns disturbà tras cloms da telefon u sms, sche pos ti er laschar midar tes numer da telefonin.

3. Na respunda betg! Na reagescha betg sin messadis che ta mulestan u vilentan. Sche ti respondas, ha il speditur numnadama precis cuntanschì qua ch'el vuleva ed il mobbing vegn probablamain anc mender.

4. Metta en salv medys da cumprovala! T'infurmescha co che ti pos arcunar copias da messadis, maletgs u discurs online. Quellas ta gidan a mussar ad outras persunas tge ch'è capitâ. Ultra da qua pon talas cumprovas er gidar a chattar la persona che ta tortura.

5. Discorra da quai! Sche ti has problems, ta drizza a creschids als quals ti pos fidar, per exemplu a tes geniturs, persunas d'instrucziun u assistents da giuvenils. Sut il numer da telefon «147 – pro juventute» chattas ti da tuttas uras agid, sche ti na sas ina giada betg tge pigliar a maun. Quest servetsch è gratuit e dal tuttfatag anonim.

6. Annunzia problems! Na tolerescha betg simplamain mulestas, mabain infurmescha immediat ina da las persunas che tgiran la pagina d'internet corrispondenta. Schabergs che pudessan esser illegals, duessas ti annunziar a las autoritats.

7. Sustegna victimas! Sche ti vegns a sauvir ch'insatgi auter è vegnì mulestà per telefonin, internet u sms, sche na guarda betg davent, mabain gida questa persuna e dà part qua ch'è succedi. Sch'il delinquent realisescha che l'unfrenda n'è betg persula, smetta el savens bainspert cun las ingiurias.

8. Protegta tia sfera privata! Sajas precaut, tge indicaziuns che ti fas en l'internet. Tias datas personalas (adresa dad e-mail, addressa da domicil, numer dal telefonin u fotos privatas) pon er vegnir malduvradas da «Cyber-Bullies». Fa surtut attenziun da tegnair secret tias datas d'accés e d'utilisar pleds-clav segirs.

9. Enconuscha tes dretgs! Sche ti na lubeschas qua betg explicitamain, na dastga nagin plazzar en l'internet fotos da tai che t'èn peniblas. Ultra da qua na dastga nagin far beffas u offender tai avant auters. En cas d'in cybermobbing se-ter, po qua avair consequenzas giuridicas per il delinquent.

10. Fida a tatez! Il pli impurtant èsi da crair en sasez e da betg sa laschar dar da crair insatgi dad auters. Na ta lascha betg metter sut dad auters e na metta ti sut nagin!

La preschentaziun:

Dossier «Cybermobbing».

Dapli infuraziuns:

chatta.ch/?id=1337&hiid=3652
www.chatta.ch

Cuntegns che sa chattan en la rait na sa laschan strusch pli stizzar.
RAINER STURM / PIXELIO

Gourmets stattan bain tar nus

Il «Gault Millau 2018 è cumparì»

DA GION NUTEGN STGIER / ANR

■ La meglia cuschina en noss chantun ha cun 19 puncts anc adina Andreas Caminada dal chastè Schauenstein a La Punt-Farschno. Gist 11 restaurants han retschet daplis puncts e tschint ustrias figureschan da nov en la «bibla» per mangiabains. Il nov guid per gourmets, il «Gault Millau» 2018, è ussa sin maisa. Dapi 35 onns cumpara quel adina a l'entschatta d'october, bain in bun temp, intgins emnas avant la stagion d'enviern. El è senza dubi il guid dals mangiabains, ubain il cudesch dals cudeschs per persunas cun buccas e nas fins. Ils 79 restaurants grischuns che figureschan en la nova ediziun dal «Gault Millau» appartegnan tar las meglras 800 adressas che cumparan en quella bibla per mangiabains e ch'ils 45 experts han prendì sut la marella.

Vair paradis per gourmets

75 restaurants grischuns ch'èn preschents en la pi nova ediziun dal «Gault Millau» han survegnì dals experts cun buccas e nas fins 13 puncts e dapli. Ad 11 cuschiniers èsi reussì d'augmentar lur puncts, dentant che quatter restaurants han retschet in punct damain. In da quels è il Stern, Cuira, e quai fa tuttina surstar, è quel restaurant dapi deccnis ina buna addresa. Bunas adressas chattan ils mangiabains cunzunt a San Murezzan e conturn, cun esser passa 25 restaurants da l'Engiadina'Autra en

Sven Wassmer ha retschet da nov per sia buna cuschina 18 puncts.

FOTOS MAD

In punct dapli e da nov 15 puncts ha ussa Manuel Reichenbach per sia cuschina deliciusa.

il nov «Gault Millau». Adina megliers vegnan però er ils cuschiniers sursilvans e plaunsieu s'avanza la Surselva tar in vair paradis per gourmets, sco quai che la regiun da San Murezzan è già intgins onns. Da nov sin 15 puncts ha vegnan Manuel Reichenbach da la Casa

Tödi Trun e dal restaurant Nova en l'hotel Bellevue Flem. Uschia èn quelles duas adressas sin il stgalim sco ils restaurants Stiva Veglia, Schnaus, Casa Fausta Capaul, Breil e Mulania, Laax, ustrias cun ina cuschina fina ed in servis gentil e quai già pli ditg.

Vinavant l'icona tranter ils cuschiniers

In punct dapli e da nov 18 puncts ha Sven Wassmer dal restaurant Silver, Val (er duas stailas Michelin). El n'ha betg mo retschet in punct dapli, mabain è il cuschinunz er l'arrivist da l'onn en

la Svizra tudentga. Da nov 17 puncts ha uss er il restaurnt Ecco, Champfèr, che sa chatta en l'hotel Giardino. Vinavant l'icona dals cuschiniers grischuns è Andreas Caminada, il cuschinunz lumnezian da 40 onns. Dapi pi lung temp cuschina el sin in nivel fitg aut e ses restaurant en Tumleastga tutga schizunt tar ils megliers dal mund.

Las top adressas en noss chantun

19 puncts: Chastè Schauenstein, La Punt-Farschno.

18 puncts: Homman's, Samignun, Da Vittorio, San Murezzan, Talvo, Champfèr, Silver, Val.

17 puncts: Vivanda, Brail, Amrein, Tavau,

Cà d'Oro, San Murezzan, Ecco, Champfèr.

16 puncts: The K by, San Murezzan, La Vetta, Arosa, National, Tavau, Alpina Clostra, Gurda

Val, Lai, Kronenhof, Puntraschigna, Miranda, Samignun, Igniv, San Murezzan, Matsuhisa, San Murezzan, Casa Alva, Trin.

«L'ester che viva cun vus»

25 onns Cuminanza gidieua liberala da Turitg

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ «Or hadasch» («chadasch» tenor la transcripziun tudestga) vul dir per ebraic «glisch nova». Quest num han ils fundaturs da la Cuminanza gidieua liberala (CGL) da Turitg dà 1978 a l'uniu novnaschida. Il davos numer (1) da ses bulletin, dedigà al 25avel anniversari da la CGL, rapporta dal cult divin festiv e cuntegna reflexiuns da rabin Tovia Ben-Chorin davart il giudaïssem liberal.

Nossa sociedad pluralistica

Pertge «liberal»? Lez moviment mundial vul dar ina resosta gidieua a la sfida da la secularizaziun. Rabin Tovia: «La raschun umana è comparida sco instanciada decisiun, e quai en las cumananzas gidieus sco er en las cristianas, emancipadas visavi las autoritads ecclesiasticas. Quai ha manà ad ina crisa fritgaiva (...). Ils gidieus han entschat a far dumondas davart il giudaïssem. La perscrutazion cristiana examinava la Bibla gidieua sut l'aspect da la critica istorica. Per simpatia han erudits gidieus sviluppà la sciensa dal giudaïssem per al perscrutar e represchentiar en moda academica, mettend en dumonda l'autoritat exclusiva dals rabis» (pp. 3–4). Tiers è vegnì in svilup che noss chantun paritet enconuscha bain. Avant gnanca quaranta onns n'eran lètgts «mashadadas» en Grischun betg adina bain vesidas. Tant pli tar ina cuminanza da minoritad sco la gidieua; tgi che maridava ina persuna d'autra religiun vegniva savens resguardà sco in desertur ch'abandunia il tripet en las stretgas. La tradiziun gidieua pretenda che bab e mamma d'in uffant maridà ordaifer la cuminanza religiosa stettian en cordo-

li sco sch'el fiss mort. Ma il mund sa mida. Cun ils masdigls da la populaziun datti be pli paucis vistas da lètgts aifer la cuminanza gidieua. Co duai questa sa depurtar cun consorts da religiun differenta e cun lur uffants? Qua applitgescha il giudaïssem liberal ina pastoraziun flexibla che resguarda ils giavischs da las famiglias. Rabin Tovia: «Nus lain dialogar, d'ina vart cun ils giudeus ortodoxs, da l'autra cun ils libers pensaders. Mintgin d'els duai viver tenor sia atgna cardientscha» (p. 7). El formulescha plinavant la regla «d'esser sensibel als basegns dals umans en general, sco ch'i stat en la Bibla: 'Sco l'indigen tranter vus saja era l'ester che viva cun vus; ti duais l'amar sco ti tez, perquai che vus eras esters en l'Egipa' (Leviticus 19, 34)» (p. 8).

Bunas relaziuns tranter confessiuns

Tar il cult divin festiv ha Nicole Poëll, parsura da la CGL, puntuà che «la suprastanza dettia grond pais a bunas relaziuns cun la Baselgia reformada e cun la catolica, sco era tut tschellas cumananzas da minoritad (...). Peter Dettwiler, incumbensà da la Baselgia reformada, ha transmess las gratulaziuns da lezza e palesà sia stima per la Bibla ebraica. Sco simbol dal bun dialog tranter confessiuns ha'l surdà 'Alles wirkliche Leben ist Begegnung', essay da Martin Buber [filosof gidieu austriac (1878–1965), G. S.-C.] sco regal al rabin. Siegfried Artmann, represchentant da la Cumiission centrala catolica, ha purtà ils giavischs da Peter Henrici, uvestg auxiliar per Turitg e Glaruna, e Paul Vollmar, successur da Henrici davant da fanadur» (p. 11). Da las bunas relaziuns ha dà perditga er in cult divin da be-

nedicziun, celebrà d'uvestg Amédée Grab en la baselgia catolica da Stäfa sper il Lai da Turitg. Benedì ha'l quattordesch fanestradas cun maletgs biblics da mintgin var 4 m, realisadas da l'artist gidieu Dan Rubinstein. «Il cult divin cun accumpagnament musical cumpigliava quasi be psalms, (...) per che cristians e giudeus possian sa sentir 'da chasa'. L'istorgia da las fanestradas è fitg remartgabla. In artist gidieu ha embellì ina baselgia catolica cun fanestradas da vaider; la part principala da la finanziazion è vegnida da vart refurmada (...). Rubinstein era be fiue e flomma per il project e ha sa declerà pront da discutar a fund ils temas e la realisaziun cun il cumin-baselgia; perquai è'l vegnì tschernì empè d'auters candidats. Senz'auter han ins acceptà sia suletta cundiuzin, numnadomain ch'el dovría be temas da la Bibla ebraica. Ins pudeva cumprar ina bellezza cu-desch, cun text e maletgs da qualitat, che l'autur ha suttascrit personalmain. Suenter la festa ha Rubinstein sez guidà ils giasts atras la baselgia, (...) declerond la valur simbolica dals maletgs» (p. 29). Per tgi che vul savair dapli dal giudaïssem, organisescha la CGL in curs da Maya Grosser, davent dals 19 d'avust, mintga terz mardi saira da las 7 a las 9 (2). Tractadas vegnan la vita gidieua cun ses simbols e ritus, lura las festas ed isanzas a chasa ed utrò e dumondas religiusas generalas. Per frequentar lez curs na basegn'ins nagina enconuschienscha preliminara, mabain be mirveglia e buna veglia.

**1) «Luchot» 254, fanadur/avust 2003.
Fax 043 322 03 16. Posta electronica
luchot@ilg.ch**

2) Annunzias: Or Chadasch, tel. 043 322 03 14 (da las 8 a las 12). Posta electronica info@ilg.ch

Cun ils masdigls da la populaziun davant cumananzas stget gidieus pli e pli raras.

KEYSTONE

Da la federaziun da stadis al stadi federal

L'ISTORGIA DA LA SVIZRA

La Svizra è sa sviluppada en il decurs dals tschientaners or d'ina rait da differentas allianzas ad ina federaziun da stadis fin al stadi federal. Ils cunfins swizzers e la neutralitat è vegnids fixads e renconuschids l'onn 1815 sin plaun in-

ternaziunal. Il sistem politic ha ses origin en la Constituziun federala da l'onn 1848. Dapi lura ha la Confederaziun survegnì dapli cumpetenzas, il pievel dapli dretgs, e la diversitat politica è crescida.

1291 | Veglia Confederaziun

PARTENADIS D'ALLIANZA

Allianzas alternantas tranter las ciats e las regiuns ruralas han l'intent da segirar l'urden politic a l'intern e l'independenza vers anora. L'onn 1291 fan Uri, Sviz e Sutsilvania l'emprima allianza documentada. La nozun «Eitgenoze» (confederà) cumpara l'onn 1315. En il decurs dals tschientaners crescha la Confederaziun tras ulteriuras allianzas e tras la conquista da territoris.

1803–1814 | Mediaziun

PUSSANZA ESTRA MAIN SEVERA

Suenter guerras civilas tranter ils federalists ed ils adherents da la Republica helvetica dat Napoleon a la Svizra ina constituziun da mediaziun. Quella dat als chantuns puspè ina tscherta independenza e fixescha la gronda part dals cunfins chantunals.

1847–1848 | Guerra dal Sonderbund

LIBERALS CUNTER CONSERVATIVS

La dumonda davart la concepziun da la Confederaziun chaschuna la finala ina guerra civila tranter ils chantuns liberals ed ils chantuns conservativs catolics. La Guerra dal Sonderbund finescha cun ina victoria da las forzas liberalas.

1200

1800

1850

1798–1802 | Helvetica

STADI UNITAR SUT PUSSANZA ESTRA

Suenter l'invasiun da las truppas franzosas vegn la Confederaziun transformada en la Republica helvetica: en in stadi unitar sut la controlla da Paris.

1815 | Contract federal

NEUTRALITAD E FEDERAZIUN DA STADIS

Suenter la fin da Napoleon renconuschan las grondas pussanzas europeicas la neutralitat da la Svizra, ed i vegnan fixads ils cunfins naziunals che valan anc oz. Tras il Contract federal dal 1815 vegnan reunidas las differentas allianzas federalas ad in'unica federaziun da stadis. Quella è responsabla per la politica da se-girezza.

1848 | Constituziun federala
STADI FEDERAL DEMOCRATIC

La Constituziun federala conceda a la gronda part dals burgais – als umens – differents dretgs e libertads, tranter auter il dretg da votar e d'eleger (dretg da votar da las dunnas a partir dal 1971). Sin plaun federal vegn introduci – tenor l'exempel american – il sistem da duas chombras cun in Cussegli naziunal ed in Cussegli dals chantuns ch'elegian il Cussegli federal. Intgins secturs vegnan centralisads. La Svizra sa sviluppa ad in spazi giuridic ed economic unitar.

1874, 1891 |
Extensiun da la democrazia

INIZIATIVA, REFERENDUM

Tras la revisiun da la Constituziun federala survegn la Confederaziun dapli incumbensas ed ils dretgs democratics vegnan extendids sin plau federal. Il 1874 vegn introduci il referendum, il 1891 l'iniziativa dal pievel. Il 1891 elegia il parlament per l'emprima giada in representantant dals conservativs catolic (oz PCD) en la regenza: Per l'emprima giada dapi il 1848 na sa cumpona il Cussegl federal betg mo da Liberals.

1919, 1929 | Proporz

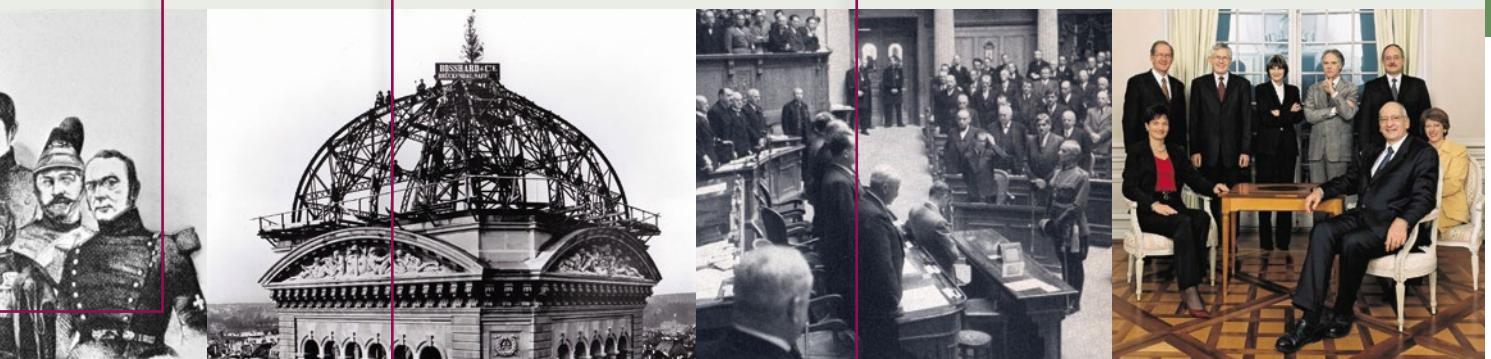
VINAVANT EN DIRECZIUN DA LA DEMOCRAZIA DA CONCORDANZA

Il 1919 vegn il Cussegl naziunal elegì per l'emprima giada tenor il sistem da proporz, ed en il Cussegl federal sesa in segund commember conservativ catolic. A partir dal 1929 fa er in commember da la Partida da purs, mastergnants e burgais (oz PPS) part da la regenza.

1959–2003 | Furmla magica

DIVERSITAD ER EN IL CUSSEGL FEDERAL

La regenza sa cumpona da representants da las partidas cun ils pli blers electurs: 2 PLD, 2 PCD, 2 PS, 1 PPS. Questa uschenum-nada furmla magica vala fin il 2003. Dapi lura variescha la cumposiziun dal Cussegl federal en quai che reguarda las partidas.

1900

1950

2000

1914–1918 | Emprima Guerra
mundiala, chauma generala

IDEAS SOCIALISTICAS

La povradad e la dischoccupaziun durant l'Emprima Guerra mundiala sco er las ideas socialisticas da la Revoluziun russa provocheschan il 1918 la chauma generala naziunala.

1939–1945 |
Segunda Guerra mundiala

INTEGRAZIUN DA LA SANESTRA

Sut l'impressiun da la smanatscha da l'exterior s'uneschian las forzas politicas da la sanestra fin a la dretga: Durant la Segunda Guerra mundiala elegia il parlament il 1943 in socialdemocrat en la regenza.

2000 | Terza Constituziun federala
**MANTEGNIMENT ED
AVERTADAD**

La revisiun totala da la Constituziun federala accentuescha la collavuraziun collegiala tranter la Confederaziun ed ils chantuns e regla la repartiziun da las incumbensas. Il 2000 approvescha il pievel svizzer ils contracts bilaterals tranter la Svizra e l'Uniu europeica (UE). Dus onns pli tard accepta el la participaziun a la ONU.

CARTE BLANCHE

Ils Rumantschs – in'istorgia da success

DA GION MATHIAS CAVELTY

Sajas sincer(a): Essas Vus segir(a) che Vus essas in(a) Rumantsch(a)? In(a) vair(a) e viv(a), da charn e sang? E betg be in(a) actur(a)?

Ils 20 da favrer 1938 – pia avant 75 onns – è il rumantsch vegnì renconuschi sco lingua naziunala en ina votaziun dal pievel federala cun 92 pertschient da las vuschs. En connex cun quest giubileum hai jau vuli ma far in maletg cumplet davart ils origins dal rumantsch. Ma quai che mias retschertgas han manà a la glisch m'ha directamain prendì il flad. Per far curtas: Ils Rumantschs n'en nagut auter ch'ina invenziun da Waldemar Bonsels (1880–1952), l'autur da la Biene Maja.

Ses cudesch «Die Biene Maja und ihre Abenteuer» è cumparì l'onn 1912; l'avrigl 1936 è Bonsels stà a far cura a Tavau. Là è el vegnì contactà d'in delegà dal cussegl federal (quel aveva num Peter Etter ed era il cusrin da Philipp Etter che era da lez temp il schef dal Departament federal da l'intern ed in dals babs da la «defensiun naziunala spiertala»). Il cussegl federal ha gì ina supplica strictamain confidenziala: Bonsels duaja inventar «in pievelin da muntnoga da buna fai», «in pau sco il pievel dals avieuls en 'Biene Maja' che Vus avais describt uschè bain. Ma el duai esser pli maladester, pli malinschignaivel e pli curius eizar – ins duai instinctivamain avair gugent quels Rumantschs. Els duain discurrer in'atgna lingua in pau singulara ed esser excellents skiunz. Ed almain traiss represchentants duain esser adattads sco models per charinas figuradas da plisch.»

Gion Mathias Cavelti

La fin finala eri alura bler dapli che be figuradas da plisch, sco quai che nus vegnì a vesair bain-prest.

Bonsels ha ladinamain cumenzà a lavorar; sin ina service da palpiri ha el fatg l'emprima skizza d'in Rumantsch: in venter grond e radund ed in nas grond e radund, eglins da furbaz, in chapè, ina pipa en bucca, antennas, alas d'in bau da grascha, sis chommas, sis pes e vi da quels sis skis. E sutvi ha el anc nudà «Fa mintga di 2000 pitschen ovs». Ed en ina nivletta ha el anc laschà dir sia creatira «Heil!», pertge Bonsels aveva tschertas preferenzas politicas.

Dal reminent, sia invenziun n'aveva alur anc betg num «Rumantsch»; l'idea per quest num ha el gì pir in pèr dis pli tard, cura ch'el ha entupà ina matta da chombras che aveva num Ri-

ta Romaria Trades Marques. Sia lingua materna, in portugais che vegniva discurrì exclusivamain en in pitschen pitschen quartier (cun duas baitas) a l'ur da Alfândega da Fé, ha el surpiglià subit sco basa per il rumantsch.

En be 15 dis ha Bonsels exequì l'incumbensa dal cussegl federal; be in pèr piculezzas èn anc vegnidas midadas tar il lectorat (ins ha bittà or tut ils «Heils!»; or dal rumantsch d'origin che Bonsels aveva numnà «rumantsch grischtun» han ins fabritgà tschintg differents idioms, in pli singular che l'auter; in pèr parts resp. funcziuns dal corp dal Rumantsch èn vegnidas stritgadas, perquai ch'ellas na parevan betg plausiblas, et cetera, uschia sco ch'i va halt.

Ussa pudevi cumenzar. Ils 14 da settember 1936 ha la «Bündner Zeitung» rapportà sin

l'emprima pagina: «Scuvert in um da buna fai e maladester cun pipa e skis en Val Müstair! I para dad esser in Rumantsch!»

Ed uschia èsi i vinavant. Daper tut en las muntognas grischnas han ins tuttenina vesì Rumantschs. Ed in e scadin aveva instinctivamain gugent quels (els e lur lingua curiosa). Igl era bain adina il medem exemplar (simplamain cun differents costums; ina gia cun traiss, ina gia cun quatter chommas). E sa chapescha era quai adina in actur. Il Rumantsch ch'ins po vesair regularmain en las emissiuns rumantschas da la televisiun (quai è adina il medem; ina gia ha el si la perucca numer 1, ina gia la perucca numer 2) è dal reminent il biadi da l'emprim actur.

In pau a la giada èsi alura vegnì a la glisch ch'il Rumantsch era già daditg ennà da chasa en il Gri-

schun e ch'el aveva scrit nundum-braivlas «poesias patrioticas e blers chants da laud per la mamma rumantscha» (per citar il retoromanist Rico Franc Valär – sa chape-scha è era quai be in'ulteriura rolla da l'actur rumantsch), per exempl «Il pur suveran» (cumpari l'emprima giada anno 1289) ubain «Chara lingua da la mamma» («ina poesia legendaria, dedi-tgada a la graziosa e sonora lin-guamaterna», 1290).

Ed il di dals 20 da favrer 1938 èsi alura vegnì uschia sco quai ch'igl ha stuì vegnir; exact tenor ils plans dal cussegl federal. La soli-daritad naziunala è vegnida rinfor-zada en moda sensaziunala. 92 pertschient! Strusch da cair!

Ussa, traiss onns suenter che l'istorgia da la «Heidi» è sa revelada (pli u main) sco ina invenziun tudestga (d'in tschert Hermann Adam von Kamp da Ruhrort), n'è l'istorgia dals Rumantschs forsa betg pli ina tala surprisa. Ma... tuttina.

Per il giubileum da 75 onns dal rumantsch sco lingua naziunala fa la Lia Rumantscha dal reminent amogna traiss novas figuradas da plisch sco offertas spezialas en sia butia en l'internet – be oz ed ex-clusivamain qua: «Geli» (13.80 francs), «Barla» (11.20 francs) e «Chasper» (19.90 francs). Quels traiss èn propri fitg charins (e per in pretsch supplementar da traiss francs datti latiers gist anc in cuppin mel d'avieuls ed in chanastret cun farina da flurs).

Gion Mathias Cavelti (naschi il 1974) è scriptur e satiricher. El viva a Turitg ed a Cuira. Ses pli enconuschiens cudeschs èn «Quifezit» (1997), «Endlich Nichtleser» (2000) e «Die Andouillette» (2009).
Sia pagina web: www.nichtleser.com.

Translaziun: Claudio Spescha